

UDC 329.3:282-057.875:323.28(5-15)

**THE ACTIVITIES OF THE “MUSLIM BROTHERHOOD” MOVEMENT CELLS
AMONG STUDENTS IN THE UKRAINIAN SSR:
BASED ON MATERIALS FROM THE SECTORAL STATE ARCHIVE
OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE**

Oleh Mashevskiy

DSc (History), Professor

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine

olegmashev@ukr.net

ORCID: 0000-0002-5251-2089

Vitalii Liulka

PhD (History and Archaeology)

Faculty of History

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska St., Kyiv, 01601, Ukraine

vitalii.liulka@knu.ua

ORCID: 0000-0003-3012-4939

The article is the first in both Ukrainian and global historiography focused on the study of the “Muslim Brotherhood” activities conducted by foreign students at higher education institutions in the Ukrainian SSR during the second half of the 20th century. The authors pay particular attention to the role of students as key propagators of the movement’s ideology, which spread far beyond the Middle East. The research is based primarily on recently declassified documents from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (HDA SBU), which enable a detailed reconstruction of the mechanisms used by the KGB to monitor foreign students. Analysis of these archival materials has revealed that the Soviet secret services regarded the “Muslim Brotherhood” activities as an ideological threat directed against communist values and the foreign policy of the USSR. The measures taken by the KGB of the Ukrainian SSR to counter the “Muslim Brotherhood” are examined in detail. From 1979 onwards, the head officers of the KGB of the Ukrainian SSR regularly submitted analytical reports to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, documenting the activities of the movement’s supporters, in particular their criticism of Soviet aggression in Afghanistan and their disagreement with communist ideology. Archival documents (in particular, intelligence reports No. 349 of 1979 and No. 320 of 1980) show that the security services exercised total control over student fraternities and associations, suspecting them of collaborating with the “reactionary” regimes of Arab states. It has been established that the security services attempted to neutralize the movement’s influence by involving “progressive” (i.e., loyal to the Soviet regime) Muslim students and academic staff in cooperation, in order to ideologically persuade or isolate the most active members of the “Muslim Brotherhood”. Archival data have been critically assessed, and it is suggested that certain information (for example, reports of the movement’s “world congress” in 1979) could have been a fabrication by the intelligence services to demonstrate their own effectiveness and the relevance of the struggle against

© 2026 O. Mashevskiy and V. Liulka; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the CC BY-NC (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

the “enemy”. Overall, the article emphasizes the importance of primary KGB archival sources for understanding how the Soviet repressive system attempted to control religious and political processes within the academic milieu during the Cold War.

Keywords: KGB; Middle East; “Muslim Brotherhood”; Sectoral State Archive of the SBU; students; Ukrainian SSR

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ РУХУ “БРАТИ-МУСУЛЬМАНИ” СЕРЕД СТУДЕНТСТВА В УРСР: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СБУ

О. П. Машевський, В. А. Люлька

Вступ

Стрімкі та раптові нинішні зміни у світовій політиці спонукають етнічні, релігійні, регіональні спільноти до переосмислення своєї ролі та місця в сучасному світі, модернізації й водночас збереження власних традицій. Схожі трансформації відбувалися у світі після Першої та Другої світових війн, коли руйнувалися імперії, зокрема й колоніальні, і ще нещодавно пригноблені суспільства намагалися знайти своє ментальне, політичне, державницьке місце за нових реалій. Особливо важливі, масштабні зрушення відбувалися на Близькому Сході, де арабські, мусульманські, громади прагнули увійти в новий, постколоніальний період історії людства із власними тисячолітніми надбаннями. Внаслідок цього виникла низка динамічних, переважно молодіжних рухів, які часом мали радикальний, а іноді й революційний характер, бачачи себе в авангарді цих змін і не гребуючи за потреби й насильницькими методами в ім'я справедливості, як вони її уявляли. Саме до таких течій належить рух “Брати-мусульмани”, який виник у міжвоєнний період у Єгипті і згодом поширився не лише на сусідні країни, а й на мусульманські громади у країнах Європи та Америки, передусім студентство. Актуальність тематики статті посилюється також і важливістю чинника країн мусульманського, арабського світу з огляду на їхню чисельність та ресурси для формування сприятливої позиції світової спільноти для протидії війні Росії проти України, досягнення справедливого миру для нашої держави. Зважаючи на це, дослідження важливих, фундаментальних тем історії та сучасності цього регіону є необхідним для нинішнього покоління вітчизняних учених-сходознавців.

Дослідження руху “Брати-мусульмани”, що ґрунтується на засадах політичного ісламу, розпочалося із середини ХХ ст. У 1950 р. виходить монографія Джеймса Хейворз-Дана, у якій висвітлюється рання діяльність “Братів-мусульман”, до репресій, яких вони зазнали під час правління Гемаля Абделя Насера [Heyworth-Dunne 1950]. У 1960-х роках були опубліковані праці, у яких аналізувалася ідеологія руху в контексті розвитку цієї течії. Зокрема, британсько-ліванський науковець Альберт Хурані у своїй монографії висвітлив обставини виникнення молодого інтелігенції серед арабів [Hourani 1962]. Американський учений Річард Мітчелл проаналізував, як поступово соціальний рух “Брати-мусульмани” політизувався та радикалізувався [Mitchell 1993]. У 2000-х роках увага дослідників до цього руху значно зросла, особливо після 2011 р., коли події “Арабської весни” досить часто успішно змінювали політичний ландшафт арабських країн, а “Брати-мусульмани” прийшли до влади в Єгипті. Такі дослідники, як Гіларі Каламбах, Надія Меллор, Галам Тахір, Віктор Віллі, Джордж Кеннеді, Керрі Роузфскі Вікхем та Джеймс Келверт, аналізуючи як рух загалом, так і зусилля окремих його представників, наголошували на соціальному векторі діяльності “Братів-мусульман”, побіжно звертаючи увагу на студентів як на одну з найактивніших суспільних груп [Kalmbach 2020; Mellor 2017; Tahir 2023; Willi 2021; Kennedy 2017; Wickham 2013; Calvert 2018].

Аспекти діяльності “Братів-мусульман” у західних країнах досліджували Мартін Фрамpton, Іннес Боуен, Іан Джонсон, Девід Літл і Лоренцо Відіно [Frampton 2018; Bowen 2014; Johnson 2010; Little 2010; Vidino 2010; 2020]. Вони зосереджували увагу на появі та розвитку громад, близьких до ідей “Братів-мусульман”, переважно в європейських країнах, а також на ролі студентів у їхньому створенні та розвитку. Загалом, в окремих аспектах вищезгадані вчені глибоко проаналізували діяльність “Братів-мусульман”, водночас їхня діяльність у студентському середовищі заслуговує на окреме дослідження.

Важливу роль для висвітлення поширення руху “Братів-мусульман” серед студентства, передусім на території СРСР, зокрема на теренах так званої радянської України, відіграють використані у статті нещодавно розсекречені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, у яких міститься досить докладна інформація щодо спостереження органами КДБ за студентами, які належали до цього руху.

Студентський чинник у становленні та поширенні руху “Брати-мусульмани”

З початку XX століття мусульманський світ увійшов у період глибоких трансформацій. Після століть домінування Османської імперії, яка, попри всі свої суперечності, залишалася символом єдності мусульман, її остаточний занепад після Першої світової війни залишив вакуум – не лише політичний, а й духовний. У 1924 році офіційно було скасовано халіфат – інституцію, яка в очах багатьох мусульман уособлювала єдність умми (мусульманської спільноти) та легітимну релігійну владу. Цей крок, здійснений Мустафою Кемалем Ататюрком у Туреччині, став символом глибокої кризи ідентичності, яка охопила мусульманські суспільства від Північної Африки до Південної Азії [Frampton 2018, 336].

На тлі колоніального домінування європейських держав, зростання секуляризму, модернізаційних реформ і культурного тиску з боку країн Заходу в багатьох мусульман виникло відчуття втрати контролю над власною долею. Вони гостро висловлювали питання, у який спосіб можна стати частиною сучасного світу, залишаючись мусульманами [Hourani 1962, 95]. Саме в цей період починає формуватися нова хвиля політичної думки, у якій було прагнення не лише зберегти релігійну ідентичність, а й відновити її як основу для побудови справедливого суспільства. Ця хвиля не була однорідною, але серед усіх її течій саме рух “Брати-мусульмани” став найвпливовішою організацією, яка змогла поєднати релігійні принципи з політичною активністю, соціальною роботою та освітніми ініціативами і спромоглася поширитися за межі країни заснування, набувши міжнародного статусу [Willi 2021, 114].

Невелика релігійна асоціація “Брати-мусульмани”, заснована Хасаном аль-Банною в 1928 році в єгипетському місті Ісмаїлія, швидко перетворилася на масовий рух, що охоплював усі верстви населення. Їхня програма передбачала не лише духовне відродження, а й побудову суспільства, заснованого на принципах шаріату, соціальної справедливості та моральної відповідальності. Вони виступали проти колоніалізму, корупції, морального занепаду та секуляризму, пропонуючи натомість цілісну альтернативу – іслам як всеосяжну систему життя.

Однією з ключових стратегічних цілей руху стало залучення до нього молоді, зокрема студентів. Це не було випадковим вибором. Адже студентство завжди відігравало важливу роль у політичних і соціальних трансформаціях, особливо в країнах, що перебували в стані модернізації або боротьби за незалежність. Молоді люди, які здобували освіту в університетах, були не тільки носіями нових ідей, а й потенційними політичними, духовними лідерами своїх країн. “Брати-мусульмани” це добре усвідомлювали. Вони прагнули активно залучити студентів до свого руху і всіляко

взаємодіяти з ними. “Брати-мусульмани” активно агітували в університетських містечках, створювали студентські осередки, організовували лекції, дискусійні клуби, благодійні акції та навіть спортивні заходи, щоб залучити молодь до своєї ідеології.

Ця взаємодія не обмежувалася лише пропагандою. Вона передбачала глибоку соціалізацію – формування нового типу особистості, яка поєднувала релігійну відданість із громадською активністю. За допомогою студентських структур “Брати-мусульмани” формували світогляд майбутніх учителів, лікарів, інженерів, юристів – людей, які не тільки досягали успіху у своїх професіях, а й несли з собою ідеї руху в усі сфери суспільного життя. Отже, університети стали не лише освітніми інституціями, а й осередками формування нової політичної культури, у центрі якої стояла ідея повернення до ісламських цінностей як основи державного та суспільного устрою.

У пропонованій статті розглянемо, як саме “Брати-мусульмани” формували свою взаємодію зі студентською молоддю, які методи використовували для залучення та утримання її уваги, які ідеї пропонували як альтернативу західним моделям розвитку, а також які наслідки мала ця взаємодія для самого руху та для політичного ландшафту країн, де він діяв. Саме студенти з Єгипту та інших країн Близького Сходу сприяли поширенню ідей “Братів-мусульман” світом. Тож особливу увагу приділимо Єгипту як колысці руху, а також тому, як цей рух поширився світом. Його становище у провідних країнах Заходу порівняємо з випадками активної діяльності в СРСР, про які можна дізнатися з архівних матеріалів Комітету державної безпеки СРСР.

Успішність залучення студентів до вищезгаданої діяльності полягала, не в останню чергу, у тому, що засновник руху Хасан аль-Банна став активістом ще в період свого навчання в каїрському педагогічному коледжі “Дар аль-Улюм”, куди він перевівся з педагогічного коледжу “Дар аль-Муаллімін”, який був розташований у Даманхурі. Варто сказати, що “Дар аль-Улюм” це був навчальний заклад, у якому намагалися гармонізувати модерні напрацювання західної освіти та ісламську традицію [Kalmbach 2020, 90]. Хасан аль-Банна у студентські роки цікавився суфійськими теркатами та проводив інтелектуальні дискусії, що значно вплинуло на його діяльність [Tahir 2023, 29]. Також у період навчання в “Дар аль-Улюмі” він потрапив під вплив мусульманського мислителя Рашида Ріди, після того як прочитав його книгу “Халіфат і Верховний Імамат” (опублікована в 1922–1923 роках) [Willi 2021, 22]. Отже, він добре розумів важливість залучення активних молодих людей із власного досвіду, що надалі відобразилося в діяльності руху “Брати-мусульмани”.

Після заснування організації “Брати-мусульмани” Хасан аль-Банна цілеспрямовано працював над тим, щоб долучити до її членів студентів, створивши з найактивніших з них “Комітет 24”, структуру, яка в межах руху займалася перевіркою відданості нових членів, переважно університетських студентів [Mellor 2017, 114]. Вже у стислі терміни стало зрозуміло, що така стратегія приносить результат. Зокрема, із середини 1930-х рр. значна кількість студентів Каїрського університету “Аль-Азхар” симпатизувала цій організації, про що йдеться в телеграмі до Лондона британського верховного комісара в Єгипті сера Майлза Лампсона [Frampton 2018, 40]. Робота у вищих навчальних закладах і надалі приносила свої плоди. Наприклад, у 1940-х рр. “Брати-мусульмани” мали підтримку і серед викладачів каїрського Університету імені короля Фуада I [Mellor 2017, 139]. Ідейні студенти після закінчення навчання були готові працювати на користь ідеалів руху у віддалених місцях на посадах, для яких значну роль відігравала гарна освіта, а саме лікарів, учителів чи інженерів [Mitchell 1993, 5].

Важливість здобуття університетської освіти можна проілюструвати біографією майбутнього Генерального наставника (лідера) “Братів-мусульман” у 2004–2010 рр.

Мухаммада Магді Акіфа. У п'ятнадцять років він почув публічну лекцію Хасана аль-Банни, яка його дуже вразила, після чого він познайомився з аль-Банною і долучився до організації. Вступив до інженерного коледжу Каїрського університету, але за рекомендацією того ж аль-Банни перевівся на юридичний факультет коледжу Ібрагіма (нинішній університет Айн-Шамс). Водночас він очолював навчання молодих членів “Братів-мусульман” з фізичної підготовки, а надалі вчив їх використовувати зброю [Willi 2021, 127]. Отже, для студентів було важливо не лише старанно навчатися, а й бути готовими брати участь у силовому опорі.

Зафіксовано масові приєднання студентських груп до цього руху, переважно це стосується великих міст, як-от Каїр чи Александрія. Потім ці студенти намагалися там домінувати в органах самоврядування [Wickham 2013, 41]. Поступово вони спрямовували діяльність цих державних структур у потрібному напрямку. Зокрема, демонструючи своє несприйняття британського контролю Єгипту, “Брати-мусульмани” організували в Каїрі 25 листопада 1938 р. “День вогню”, сенс якого полягав у спаленні англійської літератури та періодики. Студенти на цьому заході були однією з найактивніших категорій протестувальників [Frampton 2018, 117]. Протести проти впливу Великої Британії в Єгипті посилювалися разом з ідеологічною боротьбою “Братів-мусульман” проти ліберально-демократичного світогляду, який переважав у XX ст., особливо у другій половині, у Західній Європі та Північній Америці. Ще Хасан аль-Банна стверджував, що з огляду на вплив країн Заходу єгипетська влада є корумпованою та потребує повної реорганізації [Frampton 2018, 93]. Найжорстокіший виступ відбувся 21 лютого 1946 р., коли студенти та робітники вчинили напад на британських солдатів біля казарм Каср аль-Ніл, унаслідок чого були вбиті та поранені з обох сторін [Calvert 2018, 118].

У 1948 році влада Єгипту вперше заборонила “Братів-мусульман” через зростання радикалізації руху та його участь у політичному й силовому протистоянні. Під час арабсько-ізраїльської війни члени організації брали участь у бойових діях на боці коаліції арабських країн. Водночас вони вели підпільну діяльність усередині Єгипту. Активісти створили “Таємний апарат” – воєнізоване крило, яке з початку 1940-х рр. і до 1954 р. вчиняло теракти, зокрема проти британських об'єктів у Єгипті та єгипетських політиків, лояльних до Британії [Calvert 2018, 230].

Кульмінацією цього силового протистояння стало вбивство 28 грудня 1948 року прем'єр-міністра Махмуда ан-Нукраші, який за кілька тижнів до цього офіційно заборонив діяльність вищезгаданого руху [Gerges 2008, 168]. Він побоювався, що “Брати-мусульмани” готують державний переворот. Перед цим було виявлено склади зброї, пов'язані з організацією, а також докази підготовки до насильницьких дій проти уряду [Willi 2021, 55]. Заборона супроводжувалася арештами тисяч членів руху, конфіскацією їхнього майна та закриттям філій. У лютому 1949 року був убитий за нез'ясованих обставин засновник руху Хасан аль-Банна, ймовірно, у відповідь на вбивство прем'єр-міністра. Отже, перша заборона руху була реакцією на перехід організації від ідеологічної до збройної боротьби, що загрожувала стабільності держави.

Друга заборона відбулася в 1954 році, вже за правління президента Гамалі Абдель Насера. Цього разу конфлікт між організацією та новою революційною владою набув особливої гостроти. Після невдалого замаху на Г. А. Насера в жовтні 1954 року, у якому звинуватили члена “Братів-мусульман”, влада розпочала масштабну кампанію репресій. Організацію знову заборонили, її лідерів заарештували, а деяких з них стратили. Серед засуджених був і Саїд Кутб, ідеолог руху, який пізніше став ключовою фігурою в радикалізації ісламістської думки [Calvert 2018, 14].

Ця друга заборона мала далекосяжніші наслідки, ніж перша. Якщо в 1948 році репресії були реакцією на політичне насильство, то в 1954-му вони стали частиною

системної боротьби між світською військовою елітою та ісламістським рухом. Відтоді “Братів-мусульман” було витіснено з політичного життя, а їхня діяльність перейшла в підпілля, що згодом сприяло формуванню більш радикальних течій у регіоні.

Незважаючи на це, вже з 1960-х рр. у Європі з’явилася і стрімко почала зростати кількість прихильників “Братів-мусульман”. Оскільки згадана обставина, пов’язана з хвилею репресій, вдарила по прихильниках руху у країнах Близького Сходу, частина активістів їхали до Європи вже переконаними прихильниками продовження боротьби. Інші вже в європейських країнах почали симпатизувати ідеям організації. Згодом, у 1980-х рр., кількість студентів – симпатиків “Братів-мусульман” у Європі зменшилася, адже з’явилося більше можливостей їхати з арабських країн на навчання у США та Австралію [Maréchal 2008, 57].

У Великій Британії в цей час було створено низку структур, пов’язаних із “Братами-мусульманами”. Частина з них співпрацювали суто з арабськими студентами, інші поширювали діяльність на студентів з інших мусульманських країн. Мета цих організацій полягала в тому, щоб допомогти студентам адаптуватися в культурно незнайомій їм країні [Maréchal 2008, 60]. Студентські об’єднання були досить радикальними. Ідеї Кутба, який обґрунтовував силовий метод боротьби, сприймалися ними більше, ніж ідеї аль-Банни, що полягали в зосередженні на соціальних аспектах діяльності [Wickham 2013, 37].

Щоправда, “Брати-мусульмани” на той час не були дуже поширеним мусульманським рухом у Великій Британії, який контролював лише 7 мечетей. Водночас міжнародний вплив посилював їхнє значення [Bowen 2014, 19]. У 1962 р. засновано FOSIS – британську організацію мусульманських студентів, яка перебувала під значним впливом “Братів-мусульман” і, зокрема, займалася перекладом книг Саїда Кутба [Bowen 2014, 113].

У Франції “Брати-мусульмани” також поступово збільшували власний вплив, починаючи саме зі студентських організацій. У 1963 р. було засновано Асоціацію мусульманських студентів Франції, до якої, серед інших, належали й “Брати-мусульмани” [Frampton 2018, 365]. Надалі, коли в них кількість симпатиків “Братів-мусульман” значно зросла, вони змогли, відокремившись, створити нові організації й бути постійно активними учасниками мусульманського життя Франції [Maréchal 2008, 61].

“Брати-мусульмани” з’явилися у США на початку 1960-х років завдяки емігрантам з Іраку Джамалу Барзінджі, Ахмаду Тотонджі та Хішаму аль-Талібу. Спочатку вони навчалися у Великій Британії, а потім переїхали до США, де в 1962 році заснували Мусульманську студентську асоціацію (Muslim Student Association (MSA)), яку вважають першою структурою “Братів-мусульман” у США. Їхня діяльність була тісно пов’язана з Юсефом Надою – одним із ключових діячів “Братів-мусульман” на Заході. Ю. Нада тривалий час жив у США, там народилися його діти, а сам він допомагав фінансувати штаб-квартиру MSA в Індіанapolisі. Цей центр згодом став осередком для Північноамериканського ісламського фонду (North American Islamic Trust), Ісламського товариства Північної Америки (Islamic Society of North America (ISNA)) та інших організацій, що поширювали ідеї “Братів-мусульман” у США [Johnson 2010, 118]. Саме Ю. Нада сформулював концепцію, яка характеризує світогляд прихильників “Братів-мусульман” на Заході: прихильність до цього руху засвідчується не “членством”, а способом мислення [Frampton 2018, 373].

Ідеологічна загроза очима КДБ: рух “Брати-мусульмани” у студентському середовищі радянської України

У Радянському Союзі також зафіксована діяльність “Братів-мусульман”, зокрема й на території УРСР. Із 1979 р. з’являлися окремі аналітичні записки керівництва

КДБ УРСР, адресовані в ЦК КПУ та особисто В. В. Щербицькому, у яких йшлося про різні аспекти діяльності цього руху. В окремих випадках “Брати-мусульмани” згадувалися в контексті низки ширших процесів, інколи аналітична записка повністю складалася з висвітлення діяльності руху в УРСР, але завжди там фігурували студенти. Тобто можна стверджувати, що саме вони були носіями ідеології цього руху на території СРСР.

Важливо проаналізувати ці аналітичні записки, як унікальні першоджерела вивчення діяльності “Братів-мусульман” в Україні. Зокрема, у записці № 13, датованій 14 січня 1980 р., двоє студентів-йорданців зі Львова, які ідентифіковані симпатиками “Братів-мусульман”, чітко вказали негативне ставлення до агресії СРСР проти Афганістану, вважаючи, що в такий спосіб комуністичний режим бореться проти ісламу як релігії [Галузевий державний архів Служби безпеки України, далі – ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1175, арк. 19].

Інформаційне повідомлення КДБ УРСР від 12 жовтня 1979 р. № 349 повністю присвячене ворожій (на думку радянських спецслужб) діяльності “Братів-мусульман”. З початку документа зазначається підтримка “Братами-мусульманами” єгипетської влади загалом, і водночас зазначено критичні оцінки на сторінках їхнього журналу “Аль-Дава” попереднього президента Єгипту Гемаля Абдель Насера, який демонстрував лояльність радянській владі, країнам “соціалістичного табору” та загалом “комунізму” [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 285]. Це певною мірою спрощений погляд, адже ставлення “Братів-мусульман” до єгипетської влади погіршилося після підписання Анваром Садатом Кемп-Девідських угод. Вони насправді намагалися публічно її не критикувати, зосереджуючи свій негатив на діях Ізраїлю, але ставлення до офіційного Каїру ставало дедалі прохолоднішим [Willi 2021, 86].

Зі слів авторів інформаційного повідомлення, метою “Братів-мусульман”, що діяли з позиції “мусульманського консерватизму”, було не допускати у своїх країнах поширення серед молоді ідей “марксизму-ленінізму”. Для цього його члени об’єднувалися в мусульманські асоціації. “Брати-мусульмани” боролися з комуністичними ідеями, стверджуючи, що вони суперечать ісламу [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 285]. Ця боротьба стосувалася не лише СРСР, адже ще в Єгипті вони критикували економічну політику Гемаля Абдель Насера, порівнюючи її з комуністичною [Kennedy 2017, 78].

Стверджувалося про схильність “Братів-мусульман” до терору, як приклад розглядався випадок атаки на військове училище в м. Алеппо (Сирія), у контексті чого й було згадане анонімне джерело, відповідно до якого планувався замах на лідера палестинців Ясіра Арафата, який співпрацював з Москвою і в листопаді 1979 р. планував відвідати міста Москву, Ленінград і Київ [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 286]. Інформації про вчинення цього замаху немає, але загальновідомо, що відносини між Ясіром Арафатом і “Братами-мусульманами” залишалися складними [Agha, Khalidi 2014].

У вищезгаданому документі також згадується про прагнення “Братів-мусульман” самоорганізуватися для діяльності на теренах УРСР. З цією метою 7–8 листопада 1978 р. в м. Харкові відбулися збори, на яких були присутні студенти не лише з арабських країн, а й з Пакистану, Бангладеш та Афганістану. Таку консолідацію органи КДБ вважали небезпечною, тому ставили за мету боротися з нею. Цікавим моментом стала згадка в інформаційному повідомленні про всесвітній з’їзд “Братів-мусульман”, який відбувся влітку 1979 р. в м. Аммані (Йорданія) і на якому обговорювалися важливі на той час події в Афганістані та Ірані, а також було вирішено оголосити “священну війну проти комунізму”. Ця інформація стала відомою зі слів іноземця, ім’я якого не було вказано [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 287]. У

спеціалізованій науковій літературі немає даних про “всесвітній з’їзд” “Братів-мусульман” у 1979 р. Можна висунути гіпотезу, що ця інформація є неправдивою, її вигадав або неназваний іноземець, щоб збільшити свою вагу в очах спецслужб, або оперативник, щоб керівництво бачило небезпеку в діяльності “Братів-мусульман” і заохочувало роботу проти нього.

Наступним важливим архівним першоджерелом діяльності “Братів-мусульман” в Україні є інформаційне повідомлення № 320 від 25 жовтня 1980 р., у якому керівництвом КДБ зазначалася точна кількість студентів із країн Близького і Середнього Сходу, які навчалися тоді у вищих навчальних закладах УРСР. У повідомленні згадуються організації, які офіційно діяли серед мусульманської молоді, зокрема 15 офіційно зареєстрованих земляцтв, 10 робітничих та комуністичних організацій та 40 інших об’єднань. Це була переважно студентська молодь, якою опікувалися працівники посольств східних країн та “Об’єднана організація студентів-мусульман у Європі”. У вищезгаданому документі наголошується, що діяльність “Братів-мусульман” суттєво активізувалася після 1978 р., але не пояснюється, що саме стало причиною цієї активізації. Найдоцільніше припустити, що йдеться про підписання Кемп-Девідських угод, про які ми вже згадували вище. “Брати-мусульмани”, що перебували поза Єгиптом, гостріше сприйняли підписання угод – як зраду ісламу та палестинського народу. Оскільки представники руху розглядали Ізраїль як окупанта території Палестини, угоди стали символом капітуляції перед Заходом. Це активізувало діяльність “Братів-мусульман” всюди, де вони були представлені, не лише в мусульманських країнах та на Заході, а й в СРСР. Станом на 1980 р. в Україні КДБ проводив спостереження за 79 особами, які належали до “Братів-мусульман”, усі вони були студентами. Хоча позиція офіційної Москви була різко негативною щодо Кемп-Девідських угод [Little 2010, 324], активізація “Братів-мусульман” у зазначеному ракурсі викликала в неї занепокоєння. Адже, як вказано у вищезгаданій доповідній записці, з ними потенційно могли співпрацювати посольства низки арабських держав з “реакційними режимами” [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 215].

Як і в попередньому повідомленні, у цьому документі вказувалося на критику членами руху комуністичних ідей. Несприйняття комунізму вони намагалися пропагувати як в особистих розмовах, так і під час колективних молитов. У джерелі згадувалося, що “Брати-мусульмани” в СРСР – це не тільки єгиптяни, палестинці та йорданці, а й прихильники руху з інших арабських, і не лише арабських, держав (наприклад: Бангладеш, Пакистану та Афганістану). Хоча свої ідеї вони намагалися поширювати переважно серед іноземців, але фіксувалися контакти з представниками мусульманських етносів СРСР. КДБ пропонував керівництву Компартії протидіяти “Братам-мусульманам” за допомогою їхніх земляків із “прогресивними” (тобто комуністичними) поглядами або компетентних у справі пропаганди радянських викладачів. У разі невдалих намагань їх “переагітувати” пропонувалося ізолювати найбільш активну частину “Братів-мусульман” від інших студентів [ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 1158, арк. 215].

Висновки

Отже, у результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що виникнення руху “Брати-мусульмани”, разом зі створенням низки подібних організацій, було певною реакцією мусульманського світу на кризу попередньої релігійної структури, потребою, на їхню думку, поєднання традиційних духовних традицій із стрімкою модернізацією, що відбувалася, до того ж за умов культурного, цивілізаційного тиску країн Заходу, зростання секуляризму. Проте саме рух “Брати-мусульмани” не лише набув популярності на Близькому Сході, а й поширився в Європі

та Америці через залучення до нього активної молоді, передусім студентства. Створювалися різні організовані форми залученості студентів в університетах, а випускники цих вишів після завершення навчання поширювали відповідні ідеї в регіонах, досить часто домінуючи в місцевих органах влади.

Спочатку рух розгорнувся в Каїрі та Александрії, де, окрім просвітницької, агітаційної роботи, його учасники займалися фізичною підготовкою та вчилися користуватися зброєю. Із середини 1946 р. “Брати-мусульмани” досить часто вдавалися до силового і навіть збройного протистояння з єгипетською владою та британськими військовими, вчинення терористичних актів, діставши масові репресії у відповідь. Тоді як цей рух був заборонений та вже перебував у підпіллі в Єгипті та сусідніх країнах, із 1960-х років він поширився на країни Європи, а згодом США, передусім у студентському середовищі вихідців з арабських країн, які створили там низку відповідних структур.

Вивчення діяльності руху “Брати-мусульмани” крізь призму документів Комітету державної безпеки (КДБ) відкриває унікальний пласт історії радянської спецслужби та її методів контролю над ідеологічним простором УРСР у другій половині ХХ століття. Архівні справи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), є фундаментальним джерелом, яке дає змогу реконструювати механізми реагування тоталітарної системи на невідконтрольні їй релігійно-політичні рухи.

Органи КДБ розглядали іноземне студентство не просто як здобувачів освіти, а як потенційне джерело “ідеологічної зарази”. Архівні документи (зокрема, аналітичні записки та інформаційні повідомлення, як-от № 320 від 1980 р.) свідчать, що спецслужби здійснювали системний моніторинг діяльності студентських земляцтв, ретельно документуючи контакти, настрої та навіть релігійні практики студентів.

КДБ фіксував чітку ідеологічну опозиційність “Братів-мусульман” до комуністичної системи, особливо в контексті війни в Афганістані та незгоди з економічною політикою СРСР. Для спецслужб будь-яка форма ісламського консерватизму автоматично маркувалася як “ворожа діяльність”, що потребувала негайної нейтралізації.

Архівні матеріали розкривають інструментарій спецслужб: від спроб “перевиховання” та вербування лояльних студентів для внутрішнього розкладу асоціацій до фізичної ізоляції найбільш активних ідеологів руху. КДБ прагнув утримати ситуацію під контролем шляхом комбінації адміністративного тиску та ідеологічної обробки через викладацький склад.

Дослідження документів ГДА СБУ потребує виваженого підходу, оскільки частина інформації могла бути викривлена або сконструйована самими оперативниками. Повідомлення про масштабні “всесвітні з’їзди” могли бути результатом специфічного “звітування” спецслужб перед партійним керівництвом для підтвердження значущості власної роботи та отримання ресурсів на боротьбу з “внутрішнім ворогом”.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що архіви КДБ є не лише джерелом інформації про діяльність “Братів-мусульман” в УРСР, а й дзеркалом параноїдальної природи радянської системи, яка бачила загрозу в будь-якій формі самоорганізації, особливо в середовищі, що мало вихід на глобальні релігійно-політичні мережі. Робота з фондами ГДА СБУ є необхідною умовою для об’єктивного осмислення того, як радянський апарат безпеки намагався придушити вияви інакшості в академічному середовищі, що, зрештою, стало невіддільною частиною загальної історії Холодної війни.

ЛІТЕРАТУРА

- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 1175, 418 арк.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 7, спр. 1158, 344 арк.
- Agha H. and Khalidi A. S. (2014), “Yasser Arafat: Why He Still Matters”, *The Guardian*, November 13, available at: <https://www.theguardian.com/news/2014/nov/13/-sp-yasser-arafat-why-he-still-matters> (accessed August 16, 2025).
- Bowen I. (2014), *Medina in Birmingham, Najaf in Brent: Inside British Islam*, Hurst & Company, London.
- Calvert J. (2018), *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, Hurst & Company, London.
- Frampton M. (2018), *Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Gerges F. A. (2008), “Egypt and the 1948 War: Internal Conflict and Regional Ambition”, in E. L. Rogan and A. Shlaim (eds), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 151–177. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139167413.011>
- Heyworth-Dunne J. (1950), *Religious and Political Trends in Modern Egypt*, The author, Washington, DC.
- Hourani A. (1962), *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*, Oxford University Press, London.
- Johnson I. (2010), *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Rise of the Muslim Brotherhood in the West*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston.
- Kalmbach H. (2020), *Islamic Knowledge and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108526142>
- Kennedy G. (2017), *From Independence to Revolution: Egypt's Islamists and the Contest for Power*, Hurst & Company, London, available at: <https://www.hurstpublishers.com/book/from-independence-to-revolution> (accessed July 13, 2025).
- Little D. (2010), “The Cold War in the Middle East: Suez Crisis to Camp David Accords”, in M. P. Leffler and O. A. Westad (eds), *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 305–326. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837200.016>
- Maréchal B. (2008), *The Muslim Brothers in Europe: Roots and Discourse*, Brill, Leiden and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004167810.i-354>
- Mellor N. (2017), *Voice of the Muslim Brotherhood: Da'wa, Discourse, and Political Communication*, Routledge, Abingdon, Oxon. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315114552>
- Mitchell R. P. (1993), *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford University Press, New York. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195084375.001.0001>
- Tahir G. (2023), “Ikhwan al-Muslimin and Political Movement: (A Study of Hasan al-Banna's Thought)”, *Al-Hikmah*, Vol. 25, No. 1, pp. 26–37. DOI: <https://doi.org/10.24252/al-hikmah.v25i1.37958>
- Vidino L. (2010), *The New Muslim Brotherhood in the West*, Columbia University Press, New York.
- Vidino L. (2020), *The Closed Circle: Joining and Leaving the Muslim Brotherhood in the West*, Columbia University Press, New York.
- Wickham C. R. (2013), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Willi V. J. (2021), *The Fourth Ordeal: A History of the Muslim Brotherhood in Egypt, 1968–2018*, Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108902649>

REFERENCES

- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU)* [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine], Fund 16, Inventory 1, File 1175, 418 sheets.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU)* [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine], Fund 16, Inventory 7, File 1158, 344 sheets.

- Agha H. and Khalidi A. S. (2014), “Yasser Arafat: Why He Still Matters”, *The Guardian*, November 13, available at: <https://www.theguardian.com/news/2014/nov/13/-sp-yasser-arafat-why-he-still-matters> (accessed August 16, 2025).
- Bowen I. (2014), *Medina in Birmingham, Najaf in Brent: Inside British Islam*, Hurst & Company, London.
- Calvert J. (2018), *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism*, Hurst & Company, London.
- Frampton M. (2018), *Muslim Brotherhood and the West: A History of Enmity and Engagement*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Gerges F. A. (2008), “Egypt and the 1948 War: Internal Conflict and Regional Ambition”, in E. L. Rogan and A. Shlaim (eds), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 151–177. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139167413.011>
- Heyworth-Dunne J. (1950), *Religious and Political Trends in Modern Egypt*, The author, Washington, DC.
- Hourani A. (1962), *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798–1939*, Oxford University Press, London.
- Johnson I. (2010), *A Mosque in Munich: Nazis, the CIA, and the Rise of the Muslim Brotherhood in the West*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston.
- Kalmbach H. (2020), *Islamic Knowledge and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108526142>
- Kennedy G. (2017), *From Independence to Revolution: Egypt’s Islamists and the Contest for Power*, Hurst & Company, London, available at: <https://www.hurstpublishers.com/book/from-independence-to-revolution> (accessed July 13, 2025).
- Little D. (2010), “The Cold War in the Middle East: Suez Crisis to Camp David Accords”, in M. P. Leffler and O. A. Westad (eds), *The Cambridge History of the Cold War*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 305–326. DOI: <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521837200.016>
- Maréchal B. (2008), *The Muslim Brothers in Europe: Roots and Discourse*, Brill, Leiden and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004167810.i-354>
- Mellor N. (2017), *Voice of the Muslim Brotherhood: Da’wa, Discourse, and Political Communication*, Routledge, Abingdon, Oxon. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315114552>
- Mitchell R. P. (1993), *The Society of the Muslim Brothers*, Oxford University Press, New York. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195084375.001.0001>
- Tahir G. (2023), “Ikhwan al-Muslimin and Political Movement: (A Study of Hasan al-Banna’s Thought)”, *Al-Hikmah*, Vol. 25, No. 1, pp. 26–37. DOI: <https://doi.org/10.24252/al-hikmah.v25i1.37958>
- Vidino L. (2010), *The New Muslim Brotherhood in the West*, Columbia University Press, New York.
- Vidino L. (2020), *The Closed Circle: Joining and Leaving the Muslim Brotherhood in the West*, Columbia University Press, New York.
- Wickham C. R. (2013), *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Willi V. J. (2021), *The Fourth Ordeal: A History of the Muslim Brotherhood in Egypt, 1968–2018*, Cambridge University Press, Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108902649>

О. П. Машевський, В. А. Люлька

**Діяльність осередків руху “Брати-мусульмани” серед студентства в УРСР:
за матеріалами Галузевого державного архіву СБУ**

У статті вперше в українській та світовій історіографії досліджено діяльність руху “Брати-мусульмани” в середовищі іноземного студентства, що навчалося у вищих навчальних закладах УРСР у другій половині ХХ століття. Особливу увагу автори приділяють ролі студентської молоді як ключового носія ідеології руху, що поширювалася далеко за межі Близького Сходу. Фундаментальною основою джерельної бази дослідження стали нещодавно розсекречені документи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), які дають змогу детально відтворити механізми стеження органів КДБ за іноземними студентами. У результаті аналізу цих архівних матеріалів з’ясовано, що радянські

спецслужби розглядали діяльність “Братів-мусульман” як ідеологічну загрозу, спрямовану проти комуністичних цінностей та зовнішньополітичного курсу СРСР. Детально висвітлено заходи КДБ УРСР щодо протидії “Братам-мусульманам”. З 1979 р. керівництво КДБ УРСР регулярно подавало до ЦК КПУ аналітичні записки, у яких фіксувалися вияви активності прихильників руху, зокрема їхня критика радянської агресії в Афганістані та незгода з комуністичною ідеологією. Архівні документи (наприклад, інформаційні повідомлення № 349 від 1979 р. та № 320 від 1980 р.) свідчать, що органи безпеки здійснювали тотальний контроль за студентськими земляцтвами та об’єднаннями, підозрюючи їх у співпраці з “реакційними” режимами арабських держав. Доведено, що спецслужби намагалися нівелювати вплив руху шляхом залучення до співпраці “прогресивних” (лояльних до радянського режиму) студентів-мусульман та викладацького складу для ідеологічного переконання або ізоляції найбільш активних членів “Братів-мусульман”. Критично оцінено архівні дані, зроблено припущення, що окрема інформація (наприклад, повідомлення про “всесвітній з’їзд” руху 1979 р.) могла бути вигадкою спецслужб для демонстрації власної ефективності та актуальності боротьби з “ворогом”. Загалом, у статті наголошується на важливості архівних першоджерел КДБ для розуміння того, як радянська репресивна система намагалася контролювати релігійно-політичні процеси в академічному середовищі в умовах Холодної війни.

Ключові слова: Близький Схід; “Брати-мусульмани”; Галузевий державний архів СБУ; КДБ; студенти; УРСР

*Стаття надійшла до редакції 24.01.2026
Прийнято до друку після рецензування 7.05.2026
Опубліковано 30.09.2026*